

Pagulaste dokumendipärand, selle kogumine, uurimine ja sidumine Läti ajaloo

Daina Kļaviņa
Läti Riigiarhiiv

Läti põgenikud, emigratsioon, pagulus ja lätlaste diasporaa on mõisted, mis laias laastus puudutavad kogu Läti pagulasajalugu, kuid ka tulevikku. Dokumenteeritud materjalide läbiuurimisel taastame ning õpime tundma teadmiste ja kogemuste seda osa, mis oli meilt ära rebitud, omandame selle põlvkonnakillu pärandi, kelle mõtted ja püüdlused olid meile pikka aega tundmatud. Iga üksiku inimese kogemused ja muljed võimaldavad meil selgemalt teadvustada asjaolusid, mis tõi suuri muutusi meie rahva ellu. Pagulasajaloo ja põgenikega seotud sündmuste uurimine on täna võimalik tänu sellele, et lääneriikides elavate lätlaste tegevus oli hästi organiseeritud ning dokumenteeritud. Lätlasi ühendasid eri riikides ja mitmel mandril moodustatud seltsid, ühingud ja kogudused, mis löi aluse ühiste eesmärkide elluviimiseks. Tegelikult püstitasid peaaegu kõik need organisatsioonid oma peamiseks rahvuspoliitiliseks eesmärgiks Läti vabaduse ja sõltumatuse taastamise. Selle eesmärgi elluviimise vahendid ja viisid tulenesid iga ühingu tegevusalast.

Elu demokraatlikes riikides, seal saadud kogemused, võimalus avaldada oma seisukohti ja soove ning osaleda riigi poliitikas andis läänemaailmas elavatele lätlastele vilumusi, mis tuli kasuks hilisematel aastatel kodumaal. Oma peamist poliitilist eesmärki järgides pidasid nad vajalikuks tuletada alati ja kõikjal meelde Läti riigi ja rahva saatust.

See oli ka Vabade Lätlaste Ülemaailmse Ühingu (*Pasaules brīvo latviešu apvienība*) üks põhieesmärk – olla kohal ja võtta sõna kõikjal, kus võis kõne all olla Läti sõltumatuse küsimus, võidelda koos baltlaste teiste organisatsioonidega Balti riikide õiguste ja suveräänsuse taastamise eest.

Ajaloo uurimine tugineb dokumentidele, erinevatele allikmaterjalidele. Oleme püstitanud endale ülesande selgitada välja, koguda, töödelda ja teha uurijatele kättesaadavaks meie käsutuses olevad materjalid. See on olnud põhjus, miks oleme juba üle kolmekümne aasta tegelnud pagulaste pärandi kogumisega. Sõltumatuse saavutamise algaastatel ajendas meid, nagu suuremat osa lätlastest, puhtinimlik huvi kõige vastu, mis oli toimunud raudse eesriide taga. Vastavalt sellele, kuidas materjalid kogunesid ja tekkis teatud ettekujutus lätlaste põgenikuteede ja hiljem pagulasaastate kohta, hakkasime teabeallikaid koguma juba sihiteadlikumalt, mõeldes sellele, kes ja kuidas neid tulevikus kasutab. Vastutulelikkus materjalide üleandmiseks arhiividele on suur. Avaldame selle eest tänu nii endi kui ka tulevaste põlvete nimel, kes kasutavad seda dokumendipärandit oma uurimistöodes. Lisaks Läti Riigiarhiivile koguvad kirjalikku materjali ka paljud muud Läti kultuuri- ja haridusasutused. Et uurijad ja asjahuvilised saaksid ülevaate, kus konkreetseid materjale hoitakse, koostasime koostöös Läti raamatukogude, muuseumide ja haridusasutustega kogumiku “Pagulasarhiivid jõuavad Lätti”.

Mida me nende aastate vältel oleme kogunud? Märkimisväärsema osa moodustavad pagulaste keskorganisatsioonide dokumendid, mille abil saame uurida nende poliitilise tegevuse ajalugu. Erinevate ühiskondlike, kultuuri- ja haridusasutuste ning usukoguduste dokumendid kajastavad elu mitmekülgust, inimeste aktiivsust ning huvi vaimuvara ja traditsioonide säilitamisel. Isikuarhiivid ja -kogud näitavad inimeste mitmekesisest vaatenurki sündmustele

ning lisavad ajaloole värvikust. Tervikuna on kolme teatmekogumikku koondatud andmed kultuuriasutuste käsutuses olevate arhiivide ja kogude kohta. See ei ole muidugi kogu valik Lätis asuvatest materjalidest. Algallikate hoolikam analüüs ja töötlemine näitab, et paljudel juhtudel on materjalid fragmentaarsed. Seepärast oleme ärgitanud organisatsioonide kunagisi juhte ja liikmeid oma arhiive üle vaatama. Ehk on dokumentidest säilinud veel mingi osa, mis võiks olulisel määral täiendada teadmisi konkreetse ühingu ajaloo kohta. Kui me ei tegele sellega täna, võib juba homme olla hilja.

On teada, et põlvkondade vahetumisel materjalid hävivad, seega on vaja uurimine pagulaste asukohamaades aktiivsemaks muuta. Sel eesmärgil oleme välja töötanud ja kõigile keskorganisatsioonidele laiali saatnud küsitlused, et välja selgitada arhiivide võimalikud asukohad, samuti riigid, kelle arhiividesse ja uurimiskeskustesse on pagulasarhiivid juba koondatud. Kutsume pagulaste kultuuriorganisatsioone üles korraldama iga-aastasi ekspeditsioone, et välja selgitada inimesed, kellel on säilinud kirjalikke tunnistusi.

Materjalide arhiivi koondamise eesmärgiks on luua ulatuslik uurimisbaas Läti ja lätlaste ajaloo objektiivseks sõnastamiseks, mille lahutamatuks osaks on ka pagulaslätlaste ajalugu. Arvestades 1940. aastatel Baltimaades toimunud traagilisi sündmusi ja nende tihedat seost pagulusega, oleme seisukohal, et meie püüded luua Lätis pagulastega seotud materjalide keskus on põhjendatud.

Milline on pagulasajaloo uurimisega seotud olukord Lätis? Võiks öelda, et akadeemilisel tasemel on uurimine fragmentaarne ja toimub peamiselt mingite muude teemade raames. Puuduvad pagulasajaloo uurimisele spetsialiseerunud ajaloolased. Väljaspool Lätit on olukord veidi parem, kuid ka seal olukord muutub. Vanema põlvkonna uurijad lõpetavad oma tegevuse, kuid pole teada, kas neile antud valdkonnas järeltulijaid leidub. Uues Läti 20. sajandi ajaloo väljaandes on pagulasteemat käsitletud üsna fragmentaarselt. On aeg pagulasajalugu süstemaatiliselt uurida. Pidades silmas, et nõukogude okupatsiooni ajal selles vallas tehtud tööd on tendentslikud ja ebatõesed, väljaspool Lätit olid uurimuste aluseks aga ainult pagulastele kättesaadavad allikad, tuleb meie rahva konkreetse ajalooperioodi kohta objektiivse seisukoha võtmiseks nii Läti kui ka pagulaste teabeallikad võimalikult laialdaselt läbi töötada. Sellisel viisil tehtud uurimused annavad piisavalt põhjaliku ülevaate nii Lätis valitsenud okupatsioonivõimu kui ka pagulaste tegevuse kohta 60 aasta jooksul. Pole saladus, et küllaltki paljudel Läti elanikel on vähe teadmisi pagulaslätlaste tegeliku elu, nende tegevuse ja panuse kohta Läti sõltumatuse taastamiseks. Samas on välislätlastel piiratud ettekujutus sellest, millised olid toonased võimumehhanismid Lätis ning millises valedes ja väärinfo keskkonnas kodumaal elati. Rahva üks osa on saanud vähe teavet teise osa kohta. Seega oleks Läti ajaloolaste üks põhiülesanne sõnastada ühine ajalugu, seostada omavahel erinevad ajaloosündmused ja -faktid ning anda objektiivne ülevaade vastava ajalooperioodi kohta.

Eespool toodud aspektid ärgitasid ka mind arhiividokumente uurima, et välja selgitada, missugused on olnud minu kui selle ajastu ühiskonna liikme teadmised okupatsioonivõimu poliitikast seoses pagulastega, keda sel ajal nimetati emigrantideks. Vaatasin läbi dokumendid, mis on suhteliselt hiljuti jõudnud meie arhiivi fondidesse – NSVL ja LNSV välisministeeriumide materjalid. Teen lühikokkuvõtte dokumentidest loetust.

Kohe pärast sõjategevuse lõppemist oli nõukogude võimu esimeseks sammuks andmete kogumine välisriikides elavate endiste NSVL kodanike ehk põgenike kohta ja aktiivse propagandatöö käivitamine pagulaste keskel. Mitmed dokumendid näitavad, et NSVL püüdis vajaliku info saamiseks kasutada diplomaatilisi kanaleid, nagu see oli Rootsi puhul. Kuid rootslaste tõrjuv suhtumine sundis otsima teisi teid. Need võimalused leiti Lätist. Kohalikele võimuasutustele – rajoonide ja valdade täitevkomiteedele – anti ülesanne koostada nimekirjad kõigi riigist lahkunud inimeste ja nende Lätti jäänud sugulaste kohta.

Erihuvi oli kultuuri-, haridus-, teadus- ja kunstimaailmas tuntud inimeste vastu, et kasutada nende nimesid nõukogude poliitika huvides. Nendele inimestele viitamine, nendega seotud suhete ja kontaktide demonstreerimine tegi neist koostööpartnerid, kuigi paljudel juhtudel ei vastanud see tõele. See omakorda tekitas põhjendatud meelepaha põgenike seas, sest koostööd okupatsioonivõimudega peeti võimatuks. Kuid direktiivdokumendid näitavad, et see oli nõukogude võimu taktika põgenikeühiskonna lõhestamiseks ja usaldamatuse tekitamiseks. Niisugune poliitika ei jäänud ka täiesti viljatuks.

Et selline tegevus toimus sihiteadlikult näitab ka asjaolu, et LNSV välisministeeriumile anti ülesanne koostada tööks pagulastega vastav programm. Propaganda eesmärgiks oli osa põgenike tagasitoomine NSV Liitu, sest pärast sõda oli puudus töötajatest üsnagi tuntav. Teisalt oleks vähenenud ka NSV Liidu vastu suunatud tegevus pagulaste seas. Tuleb märkida, et nõukogudevastast tegevust puudutavates välisministeeriumi aruannetes olid lätlased peaaegu alati "aukohal". Nõukogude ametiasutused kogusid andmeid nii üksikute inimeste kui ka põgenike organisatsioonide, trükiväljaannete, ürituste ja mitmesuguste tegevuste kohta. Hoolikalt uuriti pagulasväljaandeid, kommenteeriti ja refereeriti üritusi. Informeerituse parandamiseks püüdis LNSV välisministeerium saada piisavalt palju rahalisi vahendeid välismaiste, sealhulgas ka emigrantide väljaannete tellimiseks.

LNSV vajab välismaal legaalseid organisatsioone, mis võisid pagulastega sidemete hoidmisel segamatult tegutseda. 24. aprillil 1947 saatis tollane välisminister P. Valeskalns ametliku kirja LKP KK sekretärile E. Kalnbērziņšile, milles tegi ettepaneku asutada Lätis selts kultuurisidemete pidamiseks välisriikidega. Teistes nõukogude liiduvabariikides olevat need juba loodud. Vastav LKP KK otsus võeti vastu ja hiljem asutati ka organisatsioon.

Uurimist väärt on ka teine dokumentide rühm – nõukogude saatkonnatöötajate ja emigreerunud lätlaste vaheliste vestluste ja intervjuudega seotud materjalid. Iga kohtumist refereeriti ja tehti järeldused, kas konkreetne isik on nõukogude propaganda eesmärkide elluviimiseks sobilik. Siinkohal tuleb märkida, et nendes dokumentides võivad paljud pagulased leida ennast puudutavaid andmeid. Sisuliselt kajastusid neis intervjuudes meeolud, mis põgenike seas tol ajal valitsesid. Samas teame teabe vormistamise nõukogulikke traditsioone, seega tuleb nendesse materjalidesse suhtuda üsna kriitiliselt ning neid peab võrdlema ka teiste infoallikatega.

Nõukogude ametiasutused taipasid üsna peatselt lätlaste ühingute rolli põgenike organiseerimisel ning üks ideoloogiatöö erisuundadest oli nende keskorganisatsioonide ja juhtide tegevuse diskrediteerimine. Võib leida dokumente, mis tõendavad, et 1960. aastate lõpus koostasid NSV Liidu saatkonnad ettepanekuid emigrantide organisatsioonide lõhestamiseks ja lagundamiseks. Täna ei ole vaja meil kommenteerida, kui edukaks see poliitika kujunes. Organisatsioonide tegevus ja nende saavutatud tulemused räägivad ise enda eest.

Miks pöörati pagulasühendustele nii suurt tähelepanu? Nagu kandsid ette saatkondade töötajad, kes jälgisid väga tähelepanelikult pagulasorganisatsioonide tegevust ja nende koostatud dokumente, olid suuremal osal järgmised peaesmärgid: demokraatliku, sõltumatu Läti riigi taastamine, sünnimaal elavate rahvuskaslaste toetamine ja julgustamine, Lääne trükiajakirjandusele ning raadiole materjalide koostamine, emigrantide seas tehtava nõukogude propaganda vastu võitlemine, uue põlvkonna kaasamine kultuurielu sündmusesse, kultuuriloome tagamine, pagulaste seas rahvusliku vaimu ja ühtsustunde säilitamine, ühistegevuse erinevate viiside ja vormide arendamine, vajaduse korral materiaalse abi osutamine Läti emigrantidele. Seepärast oligi vajalik organisatsioonide aktiivsete töötajate diskrediteerimine.

Kuidas nimetatud poliitikat ellu viidi? Näitena võib tuua LNSV Välisministeeriumi 1948. aasta salajane kiri LNSV Julgeolekuministeeriumile. Selle kirja lisas on esitatud nimekiri, kus on loetletud pagulasorganisatsioonide silmapaistvamad ja aktiivsemad juhid Ameerikas.

Ministeerium palus koostada neid isikuid puudutavaid kompromiteerivaid materjale, eriti nende koostöö kohta Saksa okupatsioonivõimuga. Taotluses oli märgitud, et oluline on leida konkreetseid fakte nende isikute osalemise kohta sakslaste korraldatud aktsioonides nagu massihukkamised, vabrikute õhkulaskmised, kultuuriväärtuste hävitamine, samuti nende koostöö kohta Saksa okupatsioonivõimuga Läti elanike allutamisel võõrvõimule ning Saksa propagandamaterjalide levitamise, Läti Leegioni astumise agiteerimise, gestaapos töötamise kohta jne.

NSV Liidu välispoliitika- ja julgeolekuorganite töötajad jälgisid innukalt ka Balti riikide sõltumatute valitsuste poolt määratud volitatud esindajate tegevust. Tegelikult võib näha, et NSV Liit on seda üsna põhjalikult analüüsinud. Kuigi ettekannetes on nende tegevust kajastatud sarkastilises ja negatiivses valguses, tegelikult tunnistati, et volitatud esindajatel on paljudes riikides õnnestunud säilitada Läti sõltumatuse toetamise ja nõukogude okupatsiooni mittetunnustamise põhimõtet. Ühes NSV Liidu USA saatkonna 1984. aasta ettekandes NSV Liidu välisministeeriumile on märgitud, et Balti pagulasorganisatsioone kutsutakse regulaarselt USA Riigidepartemangu või teiste asutuste korraldatud üritustele ning et mitteeksisteerivate riikide volitatud esindajaid kutsutakse vastuvõtudele Valgesse Majja, kuigi NSV Liidu esindajate puhul seda alati ei tehta. Järgnevalt on ettekandes märgitud, et pagulasorganisatsioonide juhtidele on loodud laialdased võimalused erinevatesse USA riigiasutustesse ja ametiisikute juurde pääsemiseks. 18 kuu vältel on Valges majas, USA Kongressis ja Riigidepartemangus toimunud ligikaudu 70 informatiivset arutelu, kus osalesid ka pagulasorganisatsioonide esindajad. Faktide ja näidete loetelu võiks jätkata, kuid see ei ole minu ülesanne.

Võrdluseks vaatasin läbi vastava ajavahemiku dokumente, mis kajastavad pagulasühingute ja ühiskonnatöötajate tegevust. Nende materjalidega tutvumisel selgub, kuidas need ühiskondlikud organisatsioonid ja aktivistid reageerisid mitmesugustele olukordadele ja faktidele, kuidas pagulaslätlased tegutsesid.

Võin üheselt mõistetavalt järeldada, et Vabade Lätlaste Ülemaailmse Keskorganisatsiooni asutamise ajal püstitatud eesmärgid viidi järjekindlalt ellu. Lätlased, nagu ka teised baltlased, olid alati kohal ja meenusid igal võimalusel Läti sõltumatust. Kuid tuleb tunnustada, et paljudel juhtudel puudus Lätis elavatel inimestel informatsioon lääneriikides elavate lätlaste tegevuse kohta. See lühitutvumine ei olnud teaduslik uurimus, vaid vajadus mõista, millised olid meie arusaamad ja teadmised nõukogude võimu poolt pagulaste suhtes rakendatud poliitikast. Tuleb tunnustada, et selle tegevuse kulissidetagused olid meile pikka aega tundmatud. Meie ühise ajaloo selle osa põhjalikum uurimine seisab veel ees.

See on oluline ja ulatuslik tööväli, mida üks inimene ei suuda ellu viia, seepärast tegid arhiivitöötajad algatuse moodustada **Emigrantide (pagulaste) ajaloo uurimise keskus**, mille taolised on Eestis ja Leedus juba loodud. Läti Riigiarhiiv ja muud asutused, kuhu on koondatud pagulastega seotud kirjalikke materjale, oleks uurimisbaas, kus on olemas rahvusvahelistele standarditele vastavad andmekogud, mida tulevikus saab kasutada ka info vahetamiseks eri riikide immigratsiooniajaloo uurimiskeskustega.

Uurimistööde viimisel teaduslikule alusele võib loota, et väldime teatavat provintsialismi ega piirdu ainult Lätile oluliste küsimuste läbitöötamisega. Asjaolusid tuleb käsitada kogu Baltikumi ning eri välisriikide kontekstis. Oma olemuselt on pagulasajalugu seotud globaalsema teemaga – emigratsiooni ajaloo üldse, mida Lätis ei ole seni uuritud, kuid millel on tänapäeva ühiskonna integratsiooni teemast lähtuvalt oluline roll. Emigratsiooni teema on päevakohane ka Euroopa Liidu kontekstis. Esile on tõusnud lätlaste diasporaa rolli ja selle tähtsuse käsitlemine praeguses sõltumatus Lätis. Kuid see on juba tulevase põlvkonna ajaloolaste probleem.

Selle projekti elluviimise eesmärgiks on pagulasajaloo uurimine, sidumine Läti ajaloo ja lõimimine ühtsesse Läti ajalukku, meie rahvusliku ühtsuse tugevdamine ja vaimse eraldatuse

piiri lammutamine, sest meil on ühine saatus – 60 aastat tulvil raskeid katsumusi. Tuleb märkida, et mõlemad pooled on auga nendele vastu pidanud.

Tahaksin tsiteerida meie diplomaadi Kārlis Zariņši 54 aastat tagasi lausunud sõnu: “Kõik me teame, millised suured kohustused on meil kodumaal elavate rahvuskaaslaste ees. Pean ütleva, et pagulasaastad pole möödunud asjatult. Kõik püüavad omandada läänelikku kultuuri ja eluviisi, õppida tundma lääne rahvaste kultuurisaavutusi ning koguda ka materiaalseid väärtusi, sest kodumaal on kõike vaja. Kui varem öeldi: “Pojad, sõitke merd ja koguge raha vakka,” siis nüüd võiks sõnastada: ”...koguge Lääne-Euroopa kultuuriteadmisi isamaa hüvanguks!” Võõrsil elades ei mõtle ükski inimene, et ta pöördub kangelasena kodumaale tagasi. Kogutud teadmiste ja kogemustega tuleme tagasi oma paljukannatanud rahva ja laastatud isamaa teenimiseks.”

Lõpetuseks tahan öelda, et pagulaslätlased on auga täitnud meie väljapaistva diplomaadi soovi: Läti on saanud NATO ja Euroopa Liidu liikmeks ja jätkab oma arengut sõltumatu riigina.

Läti keelest tõlkinud Maire Linask